

Анђела ГАВРИЛОВИЋ

ИДЕЈНИ СМИСАО ТЕКСТОВА НА СВИЦИМА ПРОРОКА У ТАМБУРУ БОГОРОДИЧИНЕ ЦРКВЕ У ПЕЊКОЈ ПАТРИЈАРШИЈИ

Сажетак: У раду је реч о значењима текстова на свицима пророка у тамбуру куполе цркве Богородице Одигитрије у Пењкој патријаршији, задужбини српског архиепископа Данила II (1324-1337). Текстови на свицима се сагледавају појединачно, а изводи се и њихов заједнички идејни смисао. Он је повезан са наменом цркве да буде место вечног покоја српског архиепископа, па се сви свици сваки на посебан начин односе на идеју спасења, учитељством кроз духовну чистоту и на идеју Васкрсења, односно вечног царства. Својом вишеслојном симболиком, текстови указују и на Богородицу, којој је храм посвећен.

Како је црква према богословским тумачењима представљала микрокосмос, а простор куполе сферу небеса и станиште Бога,¹ зона тамбура је у космолошком тумачењу куполног храма заузимала посебно, гранично место. Пророци су били постављени у простор тамбура као личности које су се налазиле на граници божанског и земаљског света, као они који су били тумачи воље Божје.²

¹ PG 155, 305 (свети Симеон Солунски). О симболици куполе в. К. Lehmann, *The Dome of heaven*, Art Bulletin, Vol. 27, No. 1 (Mart 1945), 1-27; L. Hautecoeur, *Mistique et architecture symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris 1954, 176-252; Г. А. Прокопијев, *О космолошкиј симболици у архитектури*, *Византински вестник*, Аθηναι 1981, 110-143, 215-217; А. Grabar, *L'iconographie du ciel dans l'art chrétien de l'Antiquité et du Haut Moyen Âge*, CA 30, Paris, 1982, 5-22; К. Е. McVey, *The Domed Church as Microcosm. Literary Roots of an Architectural Symbol*, DOP 37, Washington D.C., 1983, 91-121; Г. Бабић, *Краљева црква*, Београд, 1987, 33, 35, 61-62 (даље у тексту: Бабић, *Краљева црква*); Ν. Γκιόλης, *Ο Βυζαντινός τρούλλος καί τό είκονογραφικό тоу προγράμμα*, Αθηναι, 1990, 16; С. Mango, *The Art of Byzantine Empire 312-1453*, New Jersey, 1972, 58.

² Доментијан, *Лекције из Светог Писма. Пророчке*

Небески и земаљски простор уједињени су Христовим Оваплоћењем, окосницом Христове економије спасења,³ које су уз остале догађаје из његовог живота описали пророци у својим књигама и најавили.⁴ Наговештавајући Христа својим предсказањима, пророци су, према црквеним писцима,⁵ припремили долазак Христа у телу.

Распоред пророка у средњовековним црквама и текстови исписани на свицима које држе у рукама варирали су од споменика до споменика, истичући одређена тежишта у Христовој економији спасења. Такав је случај и у Богородици Одигитрије у Пењкој патријаршији, задужбини српског архиепископа Данила II (1324-1337), месту његовог вечног покоја.

У тамбуру Богородичиног храма у Пећи насликано је шеснаест фигура пророка⁶ (Арон, Соломон, Давид, Мојсије, Михеј, Јоил, Исаија, Језекиљ, Авакум, Захарија Млађи, Јеремија, Јона, Софонија, Јелисеј, Илија и Данило) од којих пророк Арон у рукама уместо свитка држи расцветало жезло и упаљено кандило. Од шеснаест личности насликаних у тамбуру, нису сви представљали пророке у строгом смислу те речи (Арон и Мојсије, цареви-пророци Давид и Соломон, Илија и

књиге Старог завета, Београд, 1908, 2-3.

³ PG 62, 15 (Свети Јован Златоусти); PG 90, 877-878 (Максим Исповедник); Е. Bognert, *Les Commentaires byzantines de la divine liturgie du Vie ai XV siècle*, Paris, 1966, 65.

⁴ Доментијан, *Лекције из Светог Писма*, 6.

⁵ *Ibid.*, 8.

⁶ О њима најподробније до сада је писала Љубица Поповић. Види Љ. Поповић, *Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи: идентификација и тумачење текстова*, in: Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 године од смрти, дец. 1987., Београд, 1991, 442-469 (Даље у тексту: Поповић, *Фигуре пророка*).

Желисеј). Ипак, с обзиром да делатност ових личности и догађаји из њиховог живота алудирају на догађаје везане за живот Христа они су у том смислу овде и насликани.

Сви текстови на свицима које пророци у Богородичиној цркви у Пећи држе у рукама пореклом су из Старог завета. Пророци у Пећи у рукама углавном држе свитке са текстовима који су у Византији били нарочито популарни и тумачени на изнијансиран начин. Изузетак у том погледу посебно представљају стихови на свицима пророка Мојсија и пророка Језекиља, необично ретки, за сада изгледа јединствени случајеви истицања датих старозаветних мисли у византијској уметности и уметности земаља њене културне сфере. Одмах за њим следи и стих пророка Јоила, који се поред Богородичине цркве у Пећи јавља само у још једном уметничком споменику насталом под културним утицајем Византије. Поједини текстови се чешће јављају у византијској уметности и уметности земаља под њеним утицајем (Соломон, Давид, Исаија, Авакум, Софонија, Јеремија, Данило), док су поједини заиста ретки (Михеј, Илија) или ређи (Захарија, Јона, Желисеј). Замисао целине чини скуп ових текстова јединственим.

* * *

У својој левој руци пророк Арон (сл. 1) држи процветали жезал, палицу која је симбол одређене власти, најчешће духовне.⁷ У Старом завету жезал Аронов је био један од предмета чуваних у шатору сведочанства, тј. Светињи над светињама,⁸ као „знак непокорнима“,⁹ као спомен на догађај и као доказ божанског избора Арона за првосвештеника.¹⁰ Црквена поезија под жезлом симболично означава Богородицу,¹¹ којом је омо-

гућено „избављење од окова Адових“.¹² Жезал је био и праслика бесеменог Христовог рођења од Пречисте Дјеве Марије, али и симбол свештеничке службе, која треба да цвета и успева у добру, доносећи изобилан плод на утврђење Христовог стада (Пс. 23:4).¹³ Поред набројаних значења, жезал је у цркви Богородице Одигитрије и симбол Васкрсења. Свети Кирил Јерусалимски, изводи поређење између Ароновог жезла и Васкрсења, пошто је жезал процветао у неприкладним условима и према пищевим речима, као да је и сам доживео васкрс. Наиме, иако је био сасечен и сув, Аронов штап је процветао без влаге и воде, иако се налазио под кровом, процветао је цветом које расте у пољу.¹⁴

У десној руци пророк Арон држи *упаљено кандило*, предмет који византијски писци доводе у симболичну везу са Христовим Оваплоћењем и Богородичиним Успењем.¹⁵ Тако се на празник Рођења Богородице пева: „Златна кадионица била јеси, огањ се у утроби твојој јавио, слово од Духа светог, људским обличјем се у Теби видео.“¹⁶

Стих са свитка пророка Соломона (сл. 1) у Пећи „Премудрост сазда себи храм“ (Прем. 9:1) јавља се у српској уметности краја XIII и почетка XIV века још у Богородици Перивлепти,¹⁷ а касније и у Марковом манастиру¹⁸ и Раваници.¹⁹ У византијској уметности се нпр. јавља још у Богородици Олимпиотиси у Еласону.²⁰

Он је читан на различите и бројне празнике: на вечерњу Преполовљења празника (као треће чте-није),²¹ на Рођење Богородице (8. септ.),²² на нову

¹² *Зборник црквених песама*, 85.

¹³ Ракић, *Жезал Аронов*, 302.

¹⁴ Кирил Јерусалимски, *Катихезе*, 254.

¹⁵ О симболичној вези тамјана и Богородичиног Успења в. М. Evanteoglu, *The Symbolism of Censer in Byzantine Representations of the Dormitions of the Virgin*, in: *Images of Mother of God Theotokos*, ed. By M. Vassilaki, Adlershot, Burlington, 2005, 117-131.

¹⁶ *Зборник црквених песама*, 90.

¹⁷ Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος τοῦ τροῦλου τῶν ναῶν τῆς Παλαιολογείας περιόδου στή Βαλκανική ‘Ηερσοδνήσο καί στήν Κύπρο, Ἀθήναι, 2001, 5, πλ. 4 (Даље у тексту: Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος).

¹⁸ *Ibid.*, 191.

¹⁹ М. Беловић, *Раваница. Историја и сликарство*, Београд, 1999, 86-87, пр. XXX (Даље у тексту: Беловић, *Раваница*); Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος, 34, πλ. 132γ; Ђорђевић, *Написи на свицима и књигама у раваничком зидном сликарству*, in: *Ead.*, Студије српске средњовековне уметности, 337.

²⁰ Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος, 191.

²¹ *Prophetologium*, Vol. I, Fasc. VI, (ed. C. Höeg et G. Zuntz, Monumenta Musicae byzantinae lectionaria, edenda curaverunt C. Höeg et S. Lake), Copenhagen, 1970, 529, L 42c (Прем. Сол. 9:1-11); A. Rahlfs, *Die Alttesta-*

⁷ Р. Ракић, *Жезал Аронов*, Библијска енциклопедија, I, Србиње-Београд, 2004, 302 (даље у тексту: Ракић, *Жезал Аронов*); *Ead.*, *Скиптар, Жезал*, Библијска енциклопедија, II, Србиње-Београд, 2004, 424-425.

⁸ *Ibid.*; *Ead.*, *Жезал Аронов*, Енциклопедија православља, I, 671.

⁹ Бр. 17:10.

¹⁰ Свети Кирило Јерусалимски, *Катихезе*, Београд, Ваљево, Србиње, 2002, 253 (даље у тексту: Кирил Јерусалимски, *Катихезе*).

¹¹ *Зборник црквених песама, псалама и молитава с тумачењем значења мање познатих речи и с изводом типика*, (прир. Прот. Ј. Живковић), Сремски Карловци, 1913, 83, 85, 86, 87, 200 (Даље у тексту: *Зборник црквених песама*); Д. Г. Цамис, *Теомиторикон. Похвале Богоматери. Зборник црквених текстова и икона у част Свете Богородице Марије, Том I*, Манастир Жича, 2006, 119 (даље у тексту: Цамис, *Теомиторикон*).

Сл. 1 Пророци Илија, Данило, Арон и Соломон, Богородичина црква у Пећкој патријаршији, 1333/4-1336.
(фотогр. В. Т. Хостетер)

Pic. 1 Prophets: Elishah, Daniel, Aaron and Solomon, The Church of the Virgin Hodegetria in the Patriarchate of Peć, 1333/4-1336. (photo. W. T. Hostetter)

недељу, тј. недељу обновљења *sc.* обновљења цркве Светог гроба у Јерусалиму – 13. септ. (τῆ παραμονῆ τῶν ἐγκαίνιων, εἰς ἐγκαίνια ναοῦ односно τῆ παραμονῆ τῶν ἐγκαίνιων τῆς ‘αἰτίας’ Ἀναστάσεως Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν),²³ на вечерњу празника Сретења Господњег (3. феб.),²⁴ на Успење Богородице (15. авг.),²⁵ на Благовести (25. март),²⁶ у уторак треће недеље Великог поста,²⁷ као и на уто-

mentlichen Lektionen der griechischen Kirche. Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 1915, (Berlin, 1916), [43], 137 (Даље у тексту: Rahlfs, Alttestamentlichen Lektionen); A. M. Gravgaard, Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches, Copenhagen, 1979, 83-170 (Даље у тексту: Gravgaard, Inscriptions).

²² Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [46], 140; *Ibid.*, [58], 152; Gravgaard, *Inscriptions*, 83 (170);

²³ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [46], 140; Gravgaard, *Inscriptions*, 83 (170);

²⁴ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [49], 143.

²⁵ *Ibid.*, [51], 145; Gravgaard, *Inscriptions*, 83 (170);

²⁶ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [50], 144; *Ibid.*, [58], 152; Gravgaard, *Inscriptions*, 83 (170);

²⁷ *Ibid.*, 83 (170).

рак Велике односно Страсне седмице.²⁸ Чини се највероватнијим да је поменути стих на свитку у рукама пророка Соломона био одабран као текст који се читао на празник Успења Богородице, јер је гробна црква српског ариепскопа Данила посвећена управо овом празнику. Тај стих је позната алузија на Богородицу и оваплоћење, будући да је премудрост код црквених отаца и сликара означавала Божију Реч и Бога Сина.²⁹ Стих у себи носи и значење жртве и евхаристије, како га тумачи свети Кипријан Картагински,³⁰ носећи тиме и шире значење спасења. Свако од поменутих значења се вишеструко надовезује на програм живописа пећке цркве Богородице Одигитрије.

²⁸ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [64], 158.

²⁹ PG 64, 679 (Свети Јован Златоусти); И. М. Ђорђевић, *Дарови Светог Духа у проскомидији Богородичине цркве у Морачи*, in: Ead., *Студије српске средњовековне уметности*, Београд, 2008, 185.

³⁰ Свети Кипријан Картагенски: *О светој литургији*, in: *Божанствена литургија. Свештенослужење, причешће, заједница Богочовечанског Тела Христовог*, Београд-Требиње, 2009, 12.

Сл. 2 Пророци Давид, Мојсије, Михеј и Јоил, Богородичина црква у Пећкој патријаршији, 1333/4-1336. (фотогр. В. Т. Хостетер)

Fig. 2. Prophets David, Moses, Micah and Joel, The Church of the Virgin Hodegetria in the Patriarchate of Peć, 1333/4-1336. (photo. W. T. Hostetter)

Стих псалма исписан на свитку пророка Давида (сл. 2) „Чуј кћери, погледај и обрати к мени ухо своје“, (Пс. 45:10) читао се на Рођење Богородице,³¹ на Ваведење,³² као и на јутрењу празника Успења.³³ Цариградски патријарх Фотије овај стих доводи у везу са будућим оваплоћењем спаситеља и спасењем.³⁴ Поједини црквени оци попут светог Јована Златоустог, Атанасија Александријског и Василија Великог под речју „кћер“ из овог стиха подразумевају хришћанску цркву.³⁵ Евтимије Зигабен, тумач Светог писма XII века, слично, у „кћери“ види Богородицу-Цркву, сам стих објашњавајући како је Христос духовно заручио Бо-

городицу „кроз јеванђеље“, и поново је родио кроз крштење.³⁶

На свитку пророка Мојсија (сл. 2) исписан текст „Станом сташе синове Израилјеви“ верујемо да треба протумачити као стих из Књиге Исуса Навина (Ис. Нав. 5:10), иако је раније предложена његова другачија идентификација.³⁷ Стих из књиге Исуса Навина је улазио у састав чтенија литургијске године, будући да је, према цариградском и јерусалимском богослужењу, био читан на вечерњу Велике суботе.³⁸ Он се односи на пасху и говори о томе како су синови Израилјеви

³¹ Gravgaard, *Inscriptions*, 29 (31).

³² *Ibid.*

³³ R. Mercenier, *La prière des Églises de rite byzantin, II, Les fêtes. I, Grandes fêtes fixes*, 1953, 425 (даље у тексту: Mercenier, *La prière*).

³⁴ *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Mass., 1958, 143-144; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд, 2005, 49 (Даље у тексту: Војводић, *Ариље*).

³⁵ *Ibid.*, н. 231.

³⁶ PG 128, 499-500.

³⁷ Љубица Поповић је изнела мишљење да је у питању стих из књиге Изласка, Изл. 19:2. (Поповић, *Фигуре пророка*, 447). Изгледа ипак да постоји више основа да се стих на Мојсијевом свитку протумачи као пасус из књиге Исуса Навина. Cf. supra.

³⁸ *Prophetologium, Fasc. V*, (ed. C. Høeg et G. Zuntz, Monumenta Musicae byzantinae lectionaria, edenda curaverunt C. Høeg et S. Lake), Copenhagen, 1962, 448, L 41 f (Књ. Ис. Нав. 5:10-15); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, 134 [40].

прославили пасху у пољу Јерихонском. Тај стих Ориген тумачи у контексту духовног обрезања.³⁹ Према овом писцу они који се нису повиновали наредбама Божијим су звани „необрезанима,“ па су сходно томе само они који су били обрезани могли да једу месо јагњета и славити пасху. Врло је вероватно да је архиепископ Данило II замислио овај стих за програм своје цркве, будући да су византијски писци под „пасхом“ означавали „прелазак из чулног у натчулно царство“,⁴⁰ а да је црква посвећена Успењу Богородице тј. Њеном „преласку“ из овоземаљског у други, натчулни свет. Доводећи у везу Христово обрезање и Васкрсење, Симеон Метафраст додаје да оваплоћени Бог управо у време обрезања узима име Исус, тј. „спасење народа,“⁴¹ јер ће он избавити „народ свој од греха њиховијех“ (Мат. 1:21).

Текст исписан на свитку *пророка Михеја* (сл. 2) у Богородичиној цркви у Пећи „*Тако глагољет (Господ)*“, сматрамо да, према аналогији са хиландарском представом Михеја, означава шести стих четврте главе књиге пророка Михеја, иако се јавља и на другим местима у књизи овог пророка (Мих. 2:3, 3:5, 4:6). Тај стих и онај који следи за њим гласе: „(6) У то време говори Господ, сабраћу хrome, и скупићу одагнане и којима зло учиних. (7.) И учинићу од хромијех остатак и од одагнаних силан народ; и Господ ће царовати над њима на гори Сиону од сада и до века“ и симболично се односе на Рођење Спаситеља и спону тог празника са Успењем. Цитирани шести стих Михејевог пророштва читан је на празник Рођења Христовог⁴² и 14. августа на претпразнство Успења,⁴³ па би се и на тај начин могао довести у везу са посветом цркве, идејом Сиона (а тиме и са значењем куполног псалма) и спасења.⁴⁴

Текст исписан на свитку *пророка Јоила* (сл. 2) потиче из 2. књиге овог пророка и гласи: „(23) И ви,

³⁹ PG 17 (t.2), 852-856; Origen, *Homilies on Joshua*, (The Fathers of the Church, transl. by B. J. Bruce, ed. By C. White), The Catholic University of America Press, 2002, 68 (67-70).

⁴⁰ D.-A. Giulea, *Seeing Christ through Scriptures at the Paschal Celebration: Exegesis as Mystery Performance in the Paschal Writings of Melito, Pseudo-Hippolytus and Origen*, OCP, vol. 74, Fasc. 1, Roma, 2008, 44 (27-47); B. E. Daley, „*At the Hour of Our Death*“: *Mary's Dormition and Christian Dying in Late Patristic and Early Byzantine Literature*, DOP Vol. 55, Washington, 2001, 87 (71-89).

⁴¹ Цамис, *Теомиторикон*, 53.

⁴² Gravgaard, *Inscriptions*, 76 (151).

⁴³ Овог дана се прославља и успомена на пророка Михеја, cf. *Ibid.*, 76 (151).

⁴⁴ На тај начин би се текст Михејевог свитка у Пећи, довео у везу и са текстом 101. (102.) псалма у калоти куполе (стихови 19-21).

синови Сионски, радујте се и веселите се у Господу Богу својем, јер ће вам дати дажд на вријеме, и спустиће вам дажд рани и позни на вријеме“ (Јоил 2:23). Једина два примера исписивања овог текста на свицима пророка у византијској уметности у целини, пронашли смо у Хиландару⁴⁵ и пећкој Богородици Одигитрији.⁴⁶ Најближу аналогију, у формалном и идејном смислу, изнашли смо у цркви Богородице Памакаристос, где Јоил држи двадесетипрви стих из друге главе своје књиге (Јоил 2:21).⁴⁷ Стих из цркве Богородице Одигитрије се у ствари надовезује на мисао овог стиха.

Јоилов стих из Богородичине цркве у Пећи читан је у суботу која пада пред Педесетницу,⁴⁸ затим на вечерњу саме Педесетнице,⁴⁹ у среду треће недеље поста,⁵⁰ и на јутрењу у среду сиропусне недеље (Јоил 2:12-26).⁵¹ Тај стих има вишеструку симболику: оваплоћења у виду дажда, учитељства, благодати, крштења, Силаска Светог Духа, изобилне небеске милости (Јоил 2:24).⁵²

Стих *пророка Исаије* (сл. 3), који гласи „Али ће изићи шибљика из стабла Јесејева, и изданак из коријена његова изникнуће (Ис. 11:1)“ читан је на Рођење Христово⁵³ и алегоријски везиван за оваплоћење и идеју Христа-Месије,⁵⁴ спасење, нетљеност човечанске природе (Кирил Александријски),⁵⁵ за „онога који устаје да влада“ (Исуса

⁴⁵ Палацаστοράκης, 'Ο διάκοσμος, 28-29.

⁴⁶ *Ibid.*, 30; Поповић, *Фигуре пророка*, 449-450.

⁴⁷ H. Belting, C. Mango, D. Mouriki, *The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fetiye Camii) at Istanbul*, (ed. by C.Mango), Washington D. C., 1978, 49, fig. 35, key 7 (даље у тексту: Belting, Mango, Mouriki, *The Mosaics*).

⁴⁸ *Prophetologium, Vol. I, Fasc. VI*, 548, L 45 b (Јоил 2:23-3:5); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [44-45], 138-139; Gravgaard, *Inscriptions*, 67 (133).

⁴⁹ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [44-45], 138-139; Gravgaard, *Inscriptions*, 67 (133).

⁵⁰ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [63], 157.

⁵¹ *Prophetologium, Vol. I, Fasc. II*, (ed. C. Höeg et G. Zuntz, Monumenta Musicae byzantinae lectionaria, edenda curaverunt C. Höeg et S. Lake), Copenhagen, 1940, 111 (109-112), L 3 a (Јоил 2:12-26; Јоил 2:12-27); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [34], 128; Gravgaard, *Inscriptions*, 67 (133).

⁵² *Cyril of Alexandria. Commentary on twelve Prophets. Vol. I*, Washington D.C. (The Fathers of the Church, Vol. 115), 2007, transl. by (R.C. Hill), 290-291 et sqq (Commentary on Joel 2).

⁵³ *Prophetologium, Vol. I, Fasc. I*, 41, L 1d (Ис. 11:1-10); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [32], 126; [61], 155; Gravgaard, *Inscriptions*, 53 (93).

⁵⁴ G. Schiller, *Iconography of Christian Art, Vol. I*, London, 1971, 15.

⁵⁵ Цитирано према: Војводић, *Ариље*, 106 (в. н. 723).

Христа) над некадашњим незнабошцима, којима је даровао васкрсење (Василије Велики).⁵⁶

Текст исписан на свитку *пророка Језекиља* (сл. 3) гласи: „И погледах, а то рука пружена к мени, и гле, у њој савијена књига (Јез. 2:9)“. Овај стих је читан као прво чтеније на јутрењу Велике Средe,⁵⁷ чинећи део литургијског читања Страсне седмице. Језекиљева визија о којој се говори у поменутим стиховима појављује се насликана у јужној куполи припрате манастира Хиландара,⁵⁸ као и у солунској цркви Светих Апостола.⁵⁹ Ово је, изгледа, јединствен пример појаве тог Језекиљевог текста на свитку пророка у уметности византијске културне сфере.⁶⁰ Између осталог и према аналогји мотива испружене руке, Језекиљев стих се доводи у симболичну везу са распећем Христовим и значењем крсне жртве,⁶¹ којом је ушао у Светињу над светињама. Он је тумачен и као префигурација спасења људског рода, оствареног Христовим оваплоћењем и жртвом на крсту. У складу са значењем крсне жртве стих носи и наглашену евхаристијску симболику, како због значења текста, тако и због дана када је читан (Велика среда).

Текст са свитка *пророка Авакума* (сл. 3) „Господе, чух реч твоју и уплаших се;“ (Ав. 3:1) не улази у састав чтенија литургијске године. Са овим текстом на свитку он се појављује нпр. још у Краљевој цркви,⁶² Леснову⁶³ и Раваници.⁶⁴ У питању је текст који говори о предказању доласка Спаситеља у телу, његовој победи над смрћу и спасењу.⁶⁵ Поједине егзегете, попут Григорија из Назијанза, тај стих тумаче у контексту Васкрсења, као услова спаса.⁶⁶

Свитак *пророка Захарије* (сл. 3) доноси текст првог стиха пете главе његове књиге: „(1) Потом опет подигох очи своје и видјех, а то књига леђаше.“ Са овим текстом Захарија Млади је насликан још у Љубостињи.⁶⁷

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, 133 [39]; 158 [64].

⁵⁸ М. Марковић, *Првобитни живопис главне манастирске цркве*, in: Манастир Хиландар (ур. Г. Суботић), Београд, 1998, 229; W. Taylor Hostetter, Jr., *In the Heart of Hilandar. An interactive presentation of the frescoes in the main church of the Hilandar monastery on Mt. Athos*, Београд, 1998, (CD-ROM).

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Поповић, *Фигуре пророка*, 449-450.

⁶¹ PL 25, 34.

⁶² Бабић, *Краљева црква*, 72-73.

⁶³ С. Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство*, Београд, 1998, 59.

⁶⁴ Беловић, *Раваница*, 86, 87, сл. 10.

⁶⁵ Доментијан, *Лекције*, 232, 233.

⁶⁶ Бабић, *Краљева црква*, 73.

⁶⁷ С. Ђурић, *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*, Београд, 1985, 76, сл. 63, 76.

За Дидима Слепог, овај свитак представља проклетство, казну упућену читавој земљи да казни и уништи крадљивца и кривоклетника,⁶⁸ а Теодорит Криски у њему види „секиру која при корену стоји“ из познатог предказања светог Јована Претече: „Већ и сјекира код коријена дрвету стоји; свако дакле дрво које не рађа добра рода, сијече се и у огањ баца“ (Мт. 3:10).⁶⁹ Тако се текст свитка односи на суд и казну која чека „непокорне“ односно, према Мојсијевом свитку, „необрезане“.

Текст *пророка Јеремије* (сл. 4) је из Варухове књиге, сасвим сличан стиху певаном на служби Цветне недеље („ово је Бог наш и њему нико није сличан...“).⁷⁰ Овај текст је читан на Рођење Христово (Вар. 3:36).⁷¹ Тај текст пророк Јеремија (Варух 3:36) држи у цркви Богородице Перивлепте у Охриду,⁷² у Светом Јовану Канео,⁷³ у Старом Нагоричину⁷⁴ и у Светом Никити код Скопља.⁷⁵ На територији ван српске државе јавља се у Паригоритиси у Арти,⁷⁶ у Богородици Олимпиотиси у Еласону,⁷⁷ у цркви Сан Клементе у Риму (1128. г.),⁷⁸ а од хронолошки блиских споменика у јужној капели цркве Богородице Панакаристос.⁷⁹

Односи се на оваплоћење Христово, а тиме последично и на избегавање незнања, превазилажење смрти, уклањање греха и увођење правог знања „обогаћење народа, који се чврсто нада у живот, славу и живљење благословеног живота у посвећивању и светости.“⁸⁰

Текст са свитка *пророка Јоне* (сл. 4) из Богородичине цркве, читан на вечерњу Велике суботе,⁸¹ гласи: „Дође ријеч Господња Јони (Јн. 1:1)“. Овај

⁶⁸ Didyme L' Aveugle, *Sur Zacharie, I*, Paris, 1962, 376-377.

⁶⁹ PL 25, 1448.

⁷⁰ *Зборник црквених песама*, 438.

⁷¹ *Prophetologium, Vol. I, Fasc. I*, 42, L 1e (Вар. 3:36-4:4); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [61], 155; [32], 126.

⁷² Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος, 5, πίν. 2.

⁷³ *Ibid.*, 6.

⁷⁴ Lj. Popovich, *Compositional and Theological Concept in Four Prophetic Cycles in Churches Selected From the Period of King Milutin (1282-1321)*, Cyrillomethodianum VIII-IX, Thessalonique, 1984-1985, 290, sh. III; *Ibid.*, 208-209.

⁷⁵ Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος, 29, πίν. 93.

⁷⁶ Gravgaard, *Inscriptions*, 64 (124); Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος, 6, πίν. 8.

⁷⁷ *Ibid.*, 9, πίν. 30α.

⁷⁸ Gravgaard, *Inscriptions*, 64 (124).

⁷⁹ Belting, Mango, Mouriki, *The Mosaics*, 49; Παλαμαστοράκης, ‘Ο διάκοσμος, 7(6-7), πίν. 16.

⁸⁰ Cyril of Alexandria, *Commentary on Twelve Prophets (Commentary on Joel)*, 293.

⁸¹ *Prophetologium, Vol. I, Fasc. V*, 440, L 41 e (Јон. 1:1 - 4:11); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [40], 134; Gravgaard, *Inscriptions*, 69 (138).

Сл. 3. Пророци Исаија, Језекиљ, Авакум и Захарија, Богородичина црква у Пећкој патријаршији, 1333/4-1336. (фотогр. В. Т. Хостетер)

Pic. 3. Prophets Isaiah, Ezekiel, Habakkuk and Zechariah, The Church of the Virgin Hodegetria in the Patriarchate of Peć, 1333/4-1336. (photo. W. T. Hostetter)

текст јавља се још у Паригоритиси у Арти,⁸² Панагији Олимпиотиси у Еласону,⁸³ у Чефалу,⁸⁴ а међу српским споменицима је присутан у Грачаници.⁸⁵ И Јонин стих доноси значење учитељства, јер су Јонина служба и преобраћање Нинивљана, поређени са Христовом службом, који шаље свој поглед на све који су се разболели и у незнању и били њиме заведени.⁸⁶

Стих пророка Софоније (сл. 4) из Пећи гласи: „Пјевај, кћери Сионска; кликуј, Израилу; радуј се и весели се из свег срца, кћери Јерусалимска!“ (Соф. 3:14). Он се читао на вечерњу Велике суботе (Соф. 3:14)⁸⁷ и на вечерњу у суботу пред праз-

ник Цвети.⁸⁸ Иако се програм живописа Богородичине цркве може довести у везу са значењем оба поменута важна црквена дана, сва је прилика да је идејни творац програма одабрао овај стих пророка Софоније као читање на празник Цвети, на шта би упућивала формулација текста на свитку.⁸⁹ Овај стих је исписан на свитку у рукама пророка Софоније још нпр. у Ариљу,⁹⁰ Краљевој цркви,⁹¹ и Раваници.⁹²

Овај Софонијин стих садржи четири имепратива који се односе на радост, док наредни стих указује на разлоге радости, како због спасоносних бо-

⁸² Παλαεστωράκης, 'Ο διάκοσμος, 6, πίν. 10; Gravgaard, *Inscriptions*, 69 (138).

⁸³ Παλαεστωράκης, 'Ο διάκοσμος, 9, πίν. 30γ.

⁸⁴ Gravgaard, *Inscriptions*, 69 (138).

⁸⁵ Б. Тодић, *Грачаница. Сликаство*, Београд, 1988, 81; Παλαεστωράκης, 'Ο διάκοσμος, 29, πίν. 91.

⁸⁶ *Cyril of Alexandria. Commentary on Twelve Prophets. Vol. II*, Washington D.C. (The Fathers of the Church, Vol. 116), 2007 (translated by R. Hill), 151-153.

⁸⁷ *Prophetologium, Vol. I, Fasc. V*, 461, L 41 h (Соф. 3:8 -

15); Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [40], 134.

⁸⁸ *Ibid.*, [38], 132.

⁸⁹ Текст на свитку Софоније у Богородици Одигитрији у Пећи отпочиње уводном фразом: „Тако говори Господ“, која је присутна у оквиру чтења на вечерњу суботу уочи Цветне недеље, а која се не јавља у чтењу на Велику суботу. Cf. Војводић, *Ариље*, 42, н. 177.

⁹⁰ *Ibid.*, 42-43.

⁹¹ Παλαεστωράκης, 'Ο διάκοσμος, 28.

⁹² Белановић, *Раваница*, 86; Παλαεστωράκης, 'Ο διάκοσμος, 34.

Сл. 4 Пророци Јеремеја, Јона, Софонија, Јелисеј, Богородичина црква у Пећкој патријаршији, 1333/4-1336. (фотогр. В. Т. Хостетер)

Fig. 4. Prophets Jeremiah, Jonah, Zephoniah, Elisha, The Church of the Virgin Hodegetria in the Patriarchate of Peć, 1333/4-1336. (photo. W. T. Hostetter)

жијих дела, тако и због божијег присуства усред Јерусалима. Радост Израилџа је химна хвале и захвалности Богу.⁹³ Тај стих говори о радовању у спасењу кроз Христа.⁹⁴ Подробно га коментарише свети Кирил Александријски. Он, између осталог, тумачи овај стих силном радошћу услед опроштења грехова Христом, кроз кога је омогућено спасење и у коме је оправдана Црква, духовни и свети Сион.⁹⁵ Тако се овај Софонијин стих директно и на више нивоа надовезује на идеје изражене у живопису Богородичине цркве, а истакнуте и одабраним псалмом у куполи (Пс. 101. тј. 102:19-21).

Склони смо да текст на свитку *пророка Јелисеја* (сл. 4) у Богородичиној цркви у Пећи разреши-

⁹³ Ehud Ben Zvi, *A Historical-Critical Study of the Book of Zephoniah*, Berlin, New York, 1991, (Notes on Zephoniah 3), 238.

⁹⁴ *The Twelve Prophets*, (ed. By A. Ferreira, Gen. Ed. Th. C. Oden, Ancient Christian Commentary on Scripture, Old Testament XIV), Intervarsity Press, Downers Grove, 2003, 218.

⁹⁵ Војводић, *Ариље*, 43.

мо као други стих друге главе Друге књиге о Царевима (2. тј. 4. Књ. Цар. 2:2). Он улази у састав чтенија литургијске године⁹⁶ и читао се на дан Вазнесења Илије на небо.⁹⁷ Текст стоји и у вези са градом Галгалом који се спомиње и на Мојсијевој свитку из књиге Исуса Навина о слављењу Пасхе (Ис. Нав. 5:10).

Стих исписан на свитку *пророка Илије* (сл. 1) гласи: „*Ревновах веома за Господа Бога над војскама; јер синови Израилјеви оставише завјет твој и олтаре твоје развалише, и пророке твоје побише мачем; а ја остах сам, па траже душу моју да ми је узму (1. Књ. Цар.10:17)*“. Овај стих читан је као део чтенија на дан успења светог Илије, тј. његовог узношења на небо (20. јули).⁹⁸ Поред Богородичине цркве у Пећи, пророк Илија се са овим текстом исписаним на свитку у српском сликар-

⁹⁶ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [65], 159; *Ibid.*, [130], 224.

⁹⁷ *Ibid.*, [58], 152.

⁹⁸ Rahlfs, *Alttestamentlichen Lektionen*, [51], 14 (Cf. *Ibid.*, [129], 223).

ству јавља у Леснову,⁹⁹ Новој Павлици,¹⁰⁰ Раваници,¹⁰¹ Ресави,¹⁰² Каленићу¹⁰³ и у другим споменцима. У византијској уметности је овај текст у рукама истог пророка присутан у Марторани.¹⁰⁴ Илијино Вазнесење било је тумачено као префигурација Христовог Вазнесења, а Илија је схваћан као претеча другог Христовог доласка.¹⁰⁵ С обзиром да је у Пећи наглашена идеја Васкрсења и Пасхе, може се веровати да је српски архиепископ Данило заједно са својим блиским сарадницима имао у виду идеје појединих тумача према којима се Вазнесење одиграло управо на сам дан Пасхе.¹⁰⁶ Постављање представе Вазнесења у олтар у близину сцена особеног симболизма¹⁰⁷ би потврђивало мишљење у том правцу.

Текст са књиге *пророка Данила* (сл. 1) у цркви Богородице Одигитрије у Пећкој патријаршији гласи: „Гледах докле се поставише пријестоли, и старац сједе, на ком бјеше бијело одело као снијег, и коса на глави као чиста вуна, пријесто му бијаше као пламен огњени, точкови му као огањ разгорио“ (Дан. 7:9). Овај стих држи Данило у Марковом манастиру у Сушици,¹⁰⁸ у куполи наоса лесновског католикона¹⁰⁹ и у Манасији.¹¹⁰

Имајући у виду гробни карактер цркве може се рећи да се текст Даниловог свитка односи на Други Христов доласак,¹¹¹ а да трон с више симболично представља Богородицу, која се на тај начин

алегоријски опева у служби на празник Успења,¹¹² као и у беседи Јована Дамаскина на исти празник.¹¹³ Тај трон тј. *пријесто Давида оца његова*, према светом Теофилакту Охридском алегоријски означава царство божије којем неће бити краја,¹¹⁴ као и царевање Христово односно богоспознање. Тако се и овај стих односи на вечно царство, знање о Богу и пут ка њему.

* * *

Укратко разматрајући вишеслојне идејне конотације текстова на свицима пророка у Богородичиној цркви у Пећи, може се приметити да сваки од њих стоји у одређеној вези са спасењем и Васкрсењем. Својом вишеслојном симболиком, текстови указују и на Богородицу, којој је храм посвећен.

У цркви је истакнут смисао *спасења* учитељством кроз духовну чистоту као и значај Васкрсења. Спасење је омогућено Оваплоћењем Христовим односно његовим силаском на земљу, о чему говори и псалм у куполи, док је Оваплоћењем омогућено и *Васкрсење*. Старозаветне текстове на тај начин обједињује и значење псалма исписаног у орнаменталној траци у калоти куполе око лика Христа Пантократора.¹¹⁵ Наиме, Васкрсењем је људски род одрешен адских окова, а оним „обрезанима“, који „у духу“ служе Богу је омогућено да Га благодарећи свом врлинском животу хвале у незалазном царству.

⁹⁹ Габелић, *Лесново*, 57-58.

¹⁰⁰ Ј. Проловић, *Сликани програм купола и поткуполних простора у цркви манастира Ресаве*, Зограф 32, Београд, 2008, (Даље у тексту: Проловић, *Сликани програм*), 136; Лј. Поповић, *Hitherto Unidentified Prophets from Nova Pavlica*, Зограф 19, Београд, 1988, 26-27, 39, 41; Габелић, *Лесново*, 57-58; Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 34, 198.

¹⁰¹ Беловић, *Раваница*, 86; Проловић, *Сликани програм*, 136-137; Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 35.

¹⁰² Б. Тодић, *Манастир Ресави*, Београд, 1995, 53; Проловић, *Сликани програм*, 136-137.

¹⁰³ Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 36, 198, 199, 295.

¹⁰⁴ Gravgaard, *Inscriptions*, 36 (49).

¹⁰⁵ Габелић, *Лесново*, 58.

¹⁰⁶ Ν. Γκιολες, *Η Ἑξάλλησις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν Μυμείων τῆς Α΄ Χιλιετηρίδος*, Αθήναι, 1981, 36.

¹⁰⁷ Cf. М. Радужко, *Еклисијално-есхатолошки симболизам у евхаристијској тематици византијског уметничког круга. Небески Јерусалим у Причешћу апостола из цркве Богородице Одигитрије и врата небеског града у Причешћу из св. Димитрија у Пећкој патријаршији*, Зограф 23, Београд, 1993-1994, 29-50.

¹⁰⁸ Gravgaard, *Inscriptions*, 25 (19).

¹⁰⁹ Габелић, *Лесново*, 58, сл. 5 (Cf. и Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, πίν. 107а.

¹¹⁰ Тодић, *Ресави*, 53; Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, πίν. 143; Проловић, *Сликани програм*, 133 (црт. 16), 140, 142 (сл. 8).

¹¹¹ G. Millet, *La dalmatique du Vatican. Les élus images et croyances*, Paris, 1945, 7; В. Живковић, *Религионост и уметност у Котору XIV-XVI век*, Београд, 2010, 206-207.

¹¹² Mercenier, *La prière*, 417.

¹¹³ Saint Jean Damascène, *Homélies sur la Nativité et Dormition*, Paris, 1961 (SC 80), 102-103.

¹¹⁴ Блажени Теофилакт, **Благовестникъ или толкованіе Блаженнаго Феодилакта архиепископа болгарскаго на святое евангеліе. ч. III, Казань**, 1906, 16.

¹¹⁵ О овом псалму в. М. Марковић, *Програм живописа у куполи*, in: Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије, Београд, 1995, 102, н. 31; Г. Бабић, *Литургијске теме на фрескама у Богородичиној цркви у Пећи*, in: Архиепископ Данило II и његово доба, 377; Παλαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος*, 75.

Andjela GAVRILOVIĆ

ON THE CONCEPTUAL MEANING OF THE TEXTS WRITTEN ON THE PROPHETS'
SCROLLS IN THE TAMBOUR OF THE CHURCH OF THE VIRGIN HODEGETRIA
IN PATRIARCHATE OF PEĆ

Summary

The present paper deals with the conceptual meaning of the texts written on the scrolls of prophets in the tambour of the church of the Virgin Hodegetria in the monastery complex of Pećka patrijaršija, the foundation of the Serbian archbishop Daniel the Second (1324-1337). It aims to give further analyses to the this topic.

Already during the Middle Byzantine period representations of the prophets became an integral part of monumental church decoration and the dogmatic program, and during the Paleologian era that followed (1261-1453) the theological elaboration of this particular group became exceptionally rich.

As the dome was regarded by medieval authors as „heaven of heavens“, the zone of the tambour represented border area between the celestial world and earthly one, and prophets were considered as figures on the border between these two worlds, as interpreters of the will of God.

The theological messages of the prophets written on their scrolls vary from church to church.

In the church of the Virgin in Peć in the register of the tambour, below the Celestial liturgy, we find sixteen figures of prophets (Aaron, Solomon, David, Moses, Micah, Joel, Isaiah, Ezekiel, Elisha, Habakkuk, Zechariah, Jeremiah, Jonah, Zephaniah, Eliah, Daniel). All of the prophets except Aaron and Daniel are holding opened scrolls in their hands. Aaron is holding blossomed rod and censer, while Daniel is holding a book.

Briefly speaking on the messages that prophets carry written on their scrolls in the Daniel's church, dedi-

cated to the feast of Dormition of the Virgin (August the 15th), we can say that they stress the idea of salvation and Ressurrection. By their polysemic nature, they refer to the Mother of God as well.

All the texts are excerpted from the Old Testament. Some of them are unique and we don't find them anywhere else, but in Peć (Moses-Josh. 5:10 and Ezekiel-Ez. 2:9). Others are however almost unique (Joel 2:23), rarely (Micah-Mic. 4:6, Eliah-1. Kings 10:17) or more rarely used (Zechariah-Zech. 5:1, Jonah-Jon. 1:1 and Elisha-2 Kings 2:2,) in Byzantine church decorations. Some are, however, more often used (Somolon-Prov. 9:1, David-Ps. 45:10, Isaiah-Isa 11:1, Habakkuk-Hab 3:1, Zephaniah 3:14, Jeremiah-Baruch 3:36, Daniel-Dan. 7:9) in Byzantine church programmes.

In the church of the Virgin in Peć, the meaning of salvation by the teaching through spiritual purity and the significance of the Ressurrection are emphasized. The salvation is made possible by Christ's Incarnation, that is, his descent to earth, of which the psalm written in the dome of the church (Ps. 102:19-21) informs us as well, while the Ressurrection is provided by Lord's Incarnation. The Old Testament prophecies are in that way also conceptually united by the meaning of the psalm written in the dome around the bust of Christ Pantocrator. Namely, it is by the Lord's Ressurrection that the human kind was made free from the Hades' bonds, and that those „circumscribed“, who serve the Lord „in the spirit“ are, thanks to their virtuous life, enabled to praise Him in the Eternal Realm.